

TOMASZ DARIUSZ MAMES (Paryż, Francja)
orcid.org/0000-0001-7218-5161

RECENZJA: LAURA PETTINAROLI,
LA POLITIQUE RUSSE DU SAINT-SIÈGE (1905–1939),
ÉCOLE FRANÇAISE DE ROME, ROME 2015, S. 938.
SERIA: BIBLIOTHÈQUE DES ÉCOLES FRANÇAISES
D'ATHÈNES ET DE ROME, N° 367

Laura Pettinaroli jest absolwentką historii w lyońskiej École Normale Supérieure i w École Française w Rzymie. Naukowo związana jest także z Uniwersytetem Katolickim w Paryżu. Obecnie pełni funkcję dyrektora sekcji nowoczesności i współczesności w rzymskiej École Française. W swoich pracach skupia się na problematyce historii XX w., w szczególności na polityce religii, dyplomacji watykańskiej, ateizmie, stosunkach międzywyznaniowych, międzynarodowych instytucjach religijnych oraz zagadnieniach rosyjskich w Europie. W 2015 r., w ramach serii Biblioteki Szkół Francuskich w Atenach i w Rzymie, ukazała się jej monografia, dotycząca polityki rosyjskiej Stolicy Apostolskiej w latach 1905–1935: *La politique russe du Saint-Siège (1905–1939)* [Polityka rosyjska Stolicy Apostolskiej (1905–1939)].

Publikacja ta doczekała się życzliwego przyjęcia przez Françoise Lesourd, choć zwróciła ona uwagę na pewne mankamenty tego dzieła¹. Równie pozytywną opinię wyraził Santiago Casas z Uniwersytetu Nawarry². Monografię tę zrecenzowali także Pierre Gonneau³ i Dennis J. Dunn⁴. Mając na uwadze zarówno fakt, że dzieło Laury Pettinaroli jest szeroko komentowane w środowiskach akademickich, jak i że poruszana problematyka jest interesująca w kontekście historii Królestwa Kongresowego oraz II Rzeczypospolitej, pomimo upływu czasu od jej rzymskiej edycji, warto przybliżyć ją polskiemu czytelnikowi. Niemniej nie jest moim celem

¹ F. Lesourd, *Laura Pettinaroli, La politique russe du Saint-Siège (1905–1939)*, Rome, 2015, „La Revue russe” 2017, nr 48, s. 140–143.

² S. Casas, *Laura Pettinaroli. La politique russe du Saint-Siège (1905–1939)*. *École Française de Rome*, Rome 2015, 937 pp., „Anuario de Historia de la Iglesia” 2017, nr 26, s. 608–609.

³ P. Gonneau, *La politique russe du Saint-Siège (1905–1939)* (*Bibliothèque des Écoles françaises d’Athènes et de Rome* 367), 215, 937 p., „Revue des études slaves” 2016, t. 87, nr 3/4, s. 518–521.

⁴ D.J. Dunn, *La politique russe du Saint-Siège (1905–1939)* by Laura Pettinaroli, „The Catholic Historical Review” 2016, t. 102, nr 4, s. 853–854.

streszczenie lub omówienie tego dzieła, lecz uczynienie z niego pretekstu do zwrócenia uwagi na dwa aspekty związane z historią religii na ziemiach Polski.

Monografia, licząca ponad 900 stron, podzielona została na dziewięć rozdziałów zgrupowanych w trzech sekcjach tematycznych. Poprzedzają je wykaz przyjętych skrótów oraz obszernie wprowadzenie. Obejmuje ono dyskusję nad źródłami oraz literaturą przedmiotu, a także prezentuje trzy fundamentalne aspekty poruszane w monografii. Pierwszym jest dyplomacja Stolicy Apostolskiej, następnym historia instytucji w kontekście podmiotów uczestniczących w polityce rosyjskiej Watykanu oraz ją kreujących, zaś trzecim – wiara i praktyki religijne w ujęciu antropologii religii. Końcowe partie wstępu omawiają zróżnicowanie wykorzystanych źródeł oraz przyjętą periodyzację. Korpus pracy i wstęp poprzedzają podziękowania skierowane do osób prywatnych oraz instytucji.

Część pierwsza monografii obejmuje lata 1905–1917, czyli okres transformacji politycznej i społecznej w Rosji. Autorka najpierw przedstawia diagnozę stanu katolicyzmu w Rosji na przełomie pierwszego i drugiego dziesięciolecia XX w. (rozdz. 1), następnie prezentuje zabiegi dyplomatyczne Stolicy Apostolskiej w celu rozwiązania problemów katolików państwa Romanowów oraz rodzącej się Rosji Sowieckiej (rozdz. 2) i ukazuje przyczyny zainteresowania ówczesną Rosją, a także formy i dynamikę misyjną katolicyzmu (rozdz. 3). Druga sekcja tematyczna poświęcona została okresowi następującemu po rewolucjach 1917 r. aż do 1928 r. Autorka przedstawia nieoficjalne działania (w tym humanitarne) Stolicy Apostolskiej w sytuacji braku oficjalnych relacji dyplomatycznych z nowym rządem rosyjskim (rozdz. 4). Prezentuje także wysiłki na rzecz tworzenia wewnętrznych struktur oraz innych przedsięwzięć dostosowanych do nowej sytuacji politycznej w Rosji, jak i związanej z nią fali emigracyjnej (rozdz. 5). Odnosi się także do międzynarodowego zaangażowania katolików w kwestię rosyjską, w tym na polu działalności charytatywnej oraz religijnej (rozdz. 6). Ostatnia część pracy dotyczy lat 1929–1939, tzn. czasu naznaczonego światowym kryzysem ekonomicznym, nowym statutem politycznym Stolicy Apostolskiej, zaś w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich – masową kolektywizacją i polityką antyreligijną. Autorka najpierw poświęca uwagę instytucjonalnym transformacjom ram polityki rosyjskiej Stolicy Apostolskiej (rozdz. 7), następnie rekompozycji strategii dyplomatycznej Watykanu (rozdz. 8), zaś w ostatnim rozdziale prezentuje doktrynalne i pobożnościowe osnowy aktywności katolickiej w kwestiach rosyjskich. Całość monografii zamykają *Wnioski* oraz bogaty wykaz źródeł (wraz z ich charakterystyką) i bibliografia. Dopełnienie pracy stanowią indeks osobowy oraz wykaz tabel i rycin.

Autorka wykazuje dużą świadomość metodologiczną, wskazując już we wprowadzeniu do monografii na konieczność dokonania selekcji źródeł. Po pierwsze, wynikała ona z diasporycznego charakteru katolicyzmu rosyjskiego pierwszej połowy ubiegłego stulecia. Tym samym Pettinaroli uznała za priorytetowe oparcie swoich badań na zasobie archiwów watykańskich (s. 30). Po drugie, skupiła

się na punkcie styczonym trzech interesujących ją płaszczyzn: historii instytucji, dyplomacji oraz antropologii religii (s. 26–30).

Zaprezentowany bogaty i jednocześnie zróżnicowany przegląd archiwaliów skłania do zwrócenia uwagi na kwestię dostępności interesujących badacza dokumentów. Zresztą sama Pettinaroli we wprowadzeniu do pracy zwraca uwagę, że gros tekstów źródłowych znajduje się w niedawno otwartych archiwach Piusa X. Mając na uwadze, że dostęp zarówno do archiwów watykańskich, jak i petersburskich nawet dziś nie jest ani sprawą prostą, ani także oczywistą, należy zaznaczyć, że już sam fakt wykorzystania tak zróżnicowanego materiału budzi uzasadnione uznanie. Na marginesie należałoby dodać, że badania Pettinaroli wpisywały się w tendencję kooperacji watykańsko-petersburskiej, wyznaczonej bilateralną umową z 1993 r., podpisaną pomiędzy Instytutem Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk i Papieskim Komitetem Nauk Historycznych⁵. Autorka wykazuje wysoką wrażliwość deontologiczną. Bazując na dokonaniach dotychczasowych znawców tematu, podkreśla ich wkład, dzięki któremu mogła dotrzeć do interesujących ją źródeł. Już za pontyfikatu Jana Pawła II, począwszy od 1978 r., zapowiedziano udostępnienie dokumentów z okresu Leona XIII, a następnie w 1985 r. kolejnych biskupów Rzymu: Piusa X, Benedykta XV i Piusa XI (s. 17–18, 30–31). Pomimo wciąż niedostępności niektórych archiwaliów watykańskich oraz rosyjskich baza źródłowa, która stanowiła podstawę opracowania monografii, jest imponująca.

Wyjaśnia badaczka, że w archiwach watykańskich, stanowiących podstawę jej monografii, nie znajduje się wydzielony zespół lub grupa zespołów dotyczących spraw rosyjskich, obejmujących interesujący ją przedział czasowy. Z racji rozproszenia dokumentów, zmuszona była korzystać z zespołów poszczególnych kongregacji, w ramach których zajmowano się katolicyzmem w Rosji, w tym także obrządkami innymi niż łaciński. Dotyczyło to w szczególności archiwaliów z lat 1905–1925. W okresie późniejszym (lata 1925–1939) sprawami rosyjskimi zajmowała się watykańska Komisja do spraw Rosji, której archiwa zdeponowane zostały w *dossier* nadzwyczajnych spraw kościelnych oraz Kongregacji do Spraw Wschodnich. W ten sposób, poza wspomnianymi wcześniej archiwami, korzystała z materiałów Archiwum Sekretariatu Stanu, nuncjatur apostolskich, Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, Kongregacji do Spraw Kościołów Wschodnich, Kongregacji Świętego Oficjum, Kongregacji Konsystorialnej, Kongregacji Nauczania Katolickiego, ale także z archiwów papieskich, w tym Piusa X. Drugim filarem bazy źródłowej były archiwa rosyjskie. Należały do nich przede wszystkim Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu, Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej w Moskwie, Państwowe Archiwum Historii Politycznej i Społecznej w Moskwie

---

⁵ Owocem tej współpracy była m.in. publikacja *Rossija i Watikan w końcu XIX – pierwojtrietii XX wieka. Materialy kollokwiuma, sostojawszegosia w Moskwie 23-24 ijunia 1998 goda*, pod red. E.S. Tokariewoj i A.W. Judina (Sankt-Pietierburg 2003), zrecenzowana przez Krzysztofa Lewalskiego na łamach „Przeglądu Historycznego” (2005, t. 96, nr 1, s. 141–144).

oraz moskiewskie archiwa Polityki Zagranicznej Imperium Rosyjskiego i Federacji Rosyjskiej. Wsparciem okazały się francuskie archiwa Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Paryżu i w Nantes oraz historyczne wojskowe w Vincennes. Korzystała także z włoskiego Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Rzymie. Uzupełnieniem były archiwalia domów generalnych i prowincjalnych różnych zakonów i zgromadzeń zakonnych (dominikanów, jezuitów, asumpcjonistów, franciszkanów), poszczególnych klasztorów (np. karmelu w Lisieux, benedyktynów w Amay-Chevetogne), diecezji francuskich (paryskiej, lyońskiej) oraz innych instytucji katolickich, np. czasopisma „Istina” czy Katolickiego Uniwersytetu Paryskiego (s. 803–820).

Warto zwrócić uwagę, że w ostatnich kilkunastu latach kwerendą archiwów watykańskich z czasów papieża Sarto zajmowali się także polscy badacze kwestii mariawickiej. Pionierska w tej materii była publikacja ks. dra Wojciecha Różyka z 2006 r., bazująca na tekście źródłowym z rzymskiego Archiwum Braci Mniejszych Kapucynów⁶. Opracowaniem ważniejszych dokumentów, pochodzących z archiwum Świętej Inkwizycji, zajął się ks. prof. Edward Warchoł⁷. Między innymi na podstawie jego publikacji z 2006 i 2009 r. oraz dokumentów udostępnionych przez ks. prof. Henryka Seweryniaka powstała praca dra Artura Góreckiego, dotycząca początków ruchu mariawickiego⁸. W 2011 r. ukazała się publikacja będąca owocem prac komisji dialogowej mariawicko-rzymskokatolickiej⁹. Trzy lata później wspomniany ks. Seweryniak ogłosił drukiem pracę poświęconą kwestii mariawickiej w świetle dokumentów znajdujących się w Tabularium Kongregacji Nauki Wiary¹⁰. Jak można zauważyć, poszukiwania polskich badaczy zbiegły się w czasie z pracą Autorki. O ile badania polskich naukowców budzić powinny niedosyt z racji ograniczenia penetracji jedynie do archiwów w Polsce i wybranych archiwaliów rzymskich oraz watykańskich, o tyle praca Pettinaroli daje głos innym aktorom ówczesnej sceny religijno-politycznej. Owa multilateralność eksploracji Autorki jest komplementarna do badań innych historyków polskich, jak chociażby Anny Barańskiej¹¹, Stanisława Wiecha¹² czy Krzysztofa Lewalskiego¹³.

⁶ W. Różyk, „Objawienia” Marii Franciszki Kozłowskiej według rękopisu z archiwum watykańskiego, Świdnica 2006.

⁷ *Archiwalia watykańskie na temat mariawitów i mariawityzmu (1903–1906)*, t. 3, zebra. i wybór E. Warchoł, Radom–Sandomierz 2009.

⁸ A. Górecki, *Mariawici i mariawityzm – narodziny i pierwsze lata istnienia*, Warszawa 2011.

⁹ *Ze źródeł kwestii mariawickiej. Nieznane dokumenty z lat 1903–1906*, Płock 2011.

¹⁰ H. Seweryniak, *Święte Oficjum a mariawici*, Płock 2014.

¹¹ Np. A. Barańska, *Między Warszawą, Petersburgiem i Rzymem. Kościół a państwo w dobie Królestwa Polskiego (1815–1830)*, Lublin 2008.

¹² Np. S. Wiech, *Warszawscy generalowie-gubernatorzy o sytuacji społeczno-politycznej Królestwa Polskiego. Raporty Albedyńskiego i Szuwałowa z lat 1881–1896*, Kielce 2007.

¹³ Np. K. Lewalski, *Kościół rzymskokatolicki a władze carskie w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, Gdańsk 2008.

Pomimo bazowania na obszernym materiale źródłowym, można odnieść wrażenie, że Laura Pettinaroli kwestiom katolicyzmu Królestwa Polskiego poświęca niedostatecznie wiele uwagi. Oprócz informacji o kasacie klasztorów, restrykcjach carskich czy zaangażowaniu w zabiegi dyplomatyczne polskich biskupów (zarówno przebywających w imperium Romanowów, jak i w Austro-Węgrzech) słowem nie wspomina o próbach odnowy ruchu zakonnego nad Wisłą. Na przykład milczy o działalności kluczowej postaci w tej kwestii, czyli kapucyna o. Honorata Koźmińskiego. Czyżby zgromadzenia honorackie były nieobecne z polityce rosyjskiej Stolicy Apostolskiej? Wydaje się, że odpowiedź na to pytanie zawarta jest w źródłach pominiętych przez Autorkę, a znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie¹⁴ czy Archiwum Państwowym w Łodzi¹⁵. Ale nie tylko. Pozostała także bogata korespondencja tego zakonnika, w tym z kurią generalną kapucynów w Rzymie, a także dokumenty zdeponowane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu¹⁶. Również dzięki publikacji dwóch kapucynów, o. Ernesta-Marie de Beaulieu i o. Claude'a-Charles'a Billota, także czytelnik francuski ma możliwość zapoznania się z dziełem ich polskiego współbrata¹⁷. Być może perspektywa polskojęzycznego badacza nakazuje odczuwać pewien niedosyt poznawczy, szczególnie w odniesieniu do ostatniej przestrzeni. Niemniej znajduje on zaspokojenie przy lekturze niemałych partii tekstu poświęconych osobom abpa Edwarda von Roppa, bpa Jerzego Matulewicza, bpa Jana Ciepłaka, bpa Jerzego Szembeka, abpa Andrzeja Szeptyckiego czy o. Włodzimierza Ledóchowskiego.

Niewątpliwą zaletą omawianej monografii jest jej wielojęzyczna bibliografia. Autorka sięgała do dzieł francuskich, angielskich, włoskich, rosyjskich, polskich, niemieckich czy łacińskich. Niemniej w odniesieniu do mniejszości wyznaniowych, działających w samej Rosji oraz na terenach ziem przez nią zaanektowanych, słabością pracy jest brak powołania się na najnowszą literaturę. Na przykład komentując zagadnienia mariawityzmu, Autorka przywołuje opracowanie Émile'a Appolisa z 1965 r.¹⁸, zaś w przypadku starowierców powołuje się na tekst Sophie Olszamowskiej-Skowrońskiej z 1966 r.¹⁹

¹⁴ Np. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej, sygn. 7098, 7475.

¹⁵ Np. Archiwum Państwowe w Łodzi, Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego, sygn. 1732, 2833. Szerzej na ten temat zob. B. Czaplicki, *Dokumenty rosyjskie z początku XX wieku na temat Jasnej Góry*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2011, nr 95, s. 11–32.

¹⁶ Np. RGIA, f. 821, op. 150, d. 156.

¹⁷ E.-M. de Beaulieu, *Le père Honorat de Biala, capucin. Un héros de la Pologne moderne (Une figure, une carrière, des oeuvres étonnantes)*, Toulouse 1932; C.-Ch. Billot, *Honorat Kozminski (1829–1916)*, Blois 1982.

¹⁸ É. Appolis, *Une Église des derniers temps. L'Église mariavite*, „Archives de sociologie des religions” 1965, nr 19, s. 51–67.

¹⁹ S. Olszamowska-Skowrońska, *Tentatives d'union des Vieux Croyants russes avec l'Église catholique*, „Slovak Studies” 1966, nr 6, s. 191–228.

W kontekście badań Pettinaroli wątek mariawicki jest wart kontynuacji. Przyjrzyjmy się na moment tłu, które było areną dla wydarzeń zmieniających ówczesną polską mozaikę wyznaniową. Laura Pettinaroli z aptekarską precyzją rekonstruuje kontekst funkcjonowania katolicyzmu w ówczesnym Królestwie Polskim. Zauważa, że epoka papieża, będącego bezpośrednim następcą Leona XIII, naznaczona była marginalizacją rosyjskiego katolicyzmu przez carat. Pierwsza część monografii, obejmująca lata 1905–1917, streszczona została przez Autorkę w dyrektywie: *convertir une Russie en mutation* [nawrócić zmieniającą się Rosję] (s. 35–247). W rozdziale pierwszym, *La Russie vue de Rome, une marge préoccupante* [Rosja widziana z Rzymu, niepokojące obrzeże] (s. 39–90), zostały omówione zagadnienia rosyjskiego katolicyzmu jako wyznania mniejszościowego i postrzegania go jako fenomenu polskiego, wielopostaciowej rusyfikacji i podejrzeń katolików o zdradę. Poruszając kwestię rewolucji w 1905 r., omawia jej religijne konsekwencje, w tym reformy statusu wyznań religijnych i ich złożoność w niestabilnym kontekście politycznym i społecznym przedednia Rosji Sowieckiej. Autorka wskazuje, że „złożoność struktury diecezjalnej tłumaczy się obecnością kilku obrządków i powiązań hierarchicznych, które czasami przekraczają polityczne granice Cesarstwa” (s. 59; tłum. – T.D.M.). Dotyczyło to nie tylko diecezji łacińskich, ale także sukcesywnych likwidacji struktur diecezji obrządku wschodniego i ormiańskiego. Pomimo projektów tworzenia w końcu XIX stulecia nowych diecezji (np. na Syberii), dynamika rozwoju katolicyzmu na ziemiach imperium Romanowów nie była tak intensywna, jak oczekiwano w ówczesnym Rzymie. Do przeszkód, które stały na drodze ekspansji katolicyzmu, pomimo ogłoszenia ukazu tolerancyjnego, zaliczyć należy wielowymiarową zależność episkopatu od rządu (w tym, co istotne – finansową). Dodatkowo powracająca kwestia obsadzania wakujących stolic biskupich i sufraganii, zależność rzymskokatolickiej petersburskiej Akademii Duchownej od władz, ale także uprzedzenia ukazywały szeroki wachlarz splotu nierozwiązanych problemów oraz dyplomatycznych zabiegów. Wobec powyższego Autorka stawia pytania o ścieżki komunikacji pomiędzy Stolicą Apostolską a lokalnymi biskupami. Z racji utrudnień w bezpośredniej komunikacji wykorzystywano alternatywne metody i środki w przekazywaniu informacji z terenów rosyjskich (w tym tajną korespondencję). Niemniej do rzadkości należały wizyty emisariuszy oraz *ad limina apostolorum* biskupów z imperium Romanowów czy później ze Związku Radzieckiego. W tym względzie cennym źródłem informacji okazali się dostojnicy kościoła z Niemiec czy Austro-Węgier, a po 1918 r. – z Polski, a zwłaszcza prałat Kazimierz Skirmunt, oceniany jako równie kompetentny bp krakowski Adam Sapieha, ale także abp unicki lwowski Andrzej Szeptycki (s. 80–90). Autorka dochodzi do wniosków, że nawet „jeśli Stolica Apostolska nie miała zbyt dużego wpływu na Rosję, która zdawała się wymykać procesowi latynizacji, stopniowo zdawała sobie sprawę z potrzeby dywersyfikacji źródeł informacji i jej doradców do spraw rosyjskich. Ponadto od lat 90. XIX wieku ponownie miała do dyspozycji narzędzie dyplomatyczne: to, choć niekompletne, stanowiło uprzywilejowany

sposób próby rozwiązania wielu problemów napotykanym przez katolicyzm na ziemiach rosyjskich” (s. 90; tłum. – T.D.M.). Na tle tego osobliwego izolacjonizmu pojawił się ruch mariawicki. Laura Pettinaroli zadaje retoryczne pytanie: czy jego pojawienie się było przejawem predestynacji polskiego katolicyzmu do schizmy? Dla Rzymu ruch ten okazał się niebezpieczny nie tylko z racji faktu rozłamu, do którego doszło w 1906 r., ale także z tendencji zbliżeniowych z prawosławiem. Jakkolwiek trudno oceniać obiektywność informacji, jakie docierały w tej kwestii do Rzymu, to wydaje się, że Stolica Apostolska była wysoce zaniepokojona ewentualnością zjednoczenia mariawitów z Cerkwią, a przez to uznanie w prawosławiu rosyjskim obrządku łańcińskiego. Wówczas nie byłoby przeszkód do tworzenia przez Cerkiew prawosławną cerkwi unickich, na podobieństwo Kościołów wschodnich uznających zwierzchnictwo papieża (s. 78–80). Narracja Autorki doskonale uzupełnia dotychczasowe badania nad mariawityzmem, ukazując z niezwykłą wnikliwością zawilgoci ówczesnej rzeczywistości politycznej i religijnej zarazem.

Lektura całości dzieła Laury Pettinaroli prowokuje twórczy i badawczy niepokój. Autorka szeroko otworzyła drzwi do przestrzeni dotychczas jedynie zasygnalizowanych i jednocześnie intelektualnie uwodzących, jak chociażby wątek ewentualnego powstawania placówek rytu zachodniego w Cerkwi prawosławnej (czego przykładem był istniejący w II Rzeczypospolitej Polski Narodowy Kościół Prawosławny oraz późniejsze nieudane próby zawarcia unii przez Kościół Starokatolicki w PRL)²⁰. Być może właśnie z tego powodu powyżej nakreślone przeze mnie uwagi i glosy ukazują pewien niedosyt. Nie jest on brakiem, ale raczej zaproszeniem do zgłębienia zawilgłych didaskaliów przecięcia się dyskursu polityki i religii. Należy mieć nadzieję, że publikacja omawianej tu monografii w wolnym dostępie do tego się przyczyni²¹. Autorce i czytelnikom należałoby życzyć, aby *La politique russe du Saint-Siège (1905–1939)* doczekała się angielskiego przekładu, a być może i polskiego.

---

²⁰ Zob. S. Dudra, *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019, s. 579 wraz z przyp. 208.

²¹ Publikacja w wolnym dostępie: <https://books.openedition.org/efr/2933> [dostęp: 20.05.2023].